

Sayı : 2

Ekim 1971

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1971

ABBASİLER DEVRİNDE TÜRK KUMANDANLARI*

II

INAK ET-TÜRKİ

Hakkı Dursun Yıldız

İslâm tarihi bakımından olduğu kadar Türk tarihi açısından da önemli ve üzerinde durulması icap eden meselelerden birisi de Abbasî imparatorluğunda yabancı unsurların, bilhassa Türkler'in oynadığı roldür¹. Bilindiği gibi Abbasî ihtilâli, arab olmıyan unsurun Emevî hilafetinin koyu arabcılık siyâsetine karşı giriştiği ve başarıya ulaştırdığı bir harekettir. Elbette yeni idarede bu unsurlar söz sahibi olacaklardı. Başlangıçta İranlılar'ın hâkim oldukları devletin idarî kadrolarında Halife Me'mun'dan itibaren Türk nüfûzunun ağır bastığı görülmektedir². Önceleri askerî sahada başlıyan bu nüfûz yavaş yavaş devletin diğer idarî kademelerinde de kendisini hissettirmeğe başladı. Abbasî idaresine girmiş olan ilk Türk kumandanlarından birisi de Inak et-Türkî'dir.

Inak'ın hayat hikâyesine geçmeden önce onun ismi hakkında bazı mütalâalar ileri sürmek yerinde olur kanaatindeyiz. Gerek İslâm kaynakları ve

* Bu makalenin birincisi için bkz. *Türk Kültürü Araştırmaları II*, sayı 1-2, Ankara 1969, s. 195-203.

1 Bu mesele, doçentlik tezimizin konusunu teşkil etmekte ve halen üzerinde çalışmaktayız.

2 Ya'kûbî, *Kitâb el-Buldân*, nşr. M.J. de Goeje, Leiden 1879, s. 255 vdd.; Mes'ûdî, *Murûc el-Zehab*, nşr ve ter. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-76, VII, s. 118; ayrıca bkz. Clément Huart, *Histoire des Arabes*, Paris 1912, I, s. 303 vd.; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, türkçe trc. Zeki Magamız, IV, s. 294 vd.

gerekse araştırmalar onun ismini İtah (ایتاخ) olarak vermektedirler³. Kaynaklar incelendiği takdirde aynı ismi taşıyan ikinci şahsa tesadüf edilmediği görülür. Ayrıca kelime yapı itibariyle arapça değildir. Nitekim arabca lugatlerde bu kelimeyi bulamadık. Dikkate değer bir hususta, Abbasî hizmetine giren Türk kumandanları, islamiyeti kabul etseler bile memleketlerindeki isim ve ünvanları ile anılmalarıdır. Ancak ikinci neslin adları deđişmektedir⁴. Bu durumda türkçede böyle bir isim veya ünvanın araştırılması icap etmektedir. İslâm kaynaklarındaki imlaya göre bu kelimeye eski Türk lugatlerinde tesadüf etmedik. Ancak (ایتاخ) taki ت nin ن olarak düşünülmesi kelimeye açıklık kazandırmaktadır.

Uygurcada «ınak» diye dost, arkadaş manasına gelen bir kelime ve «Inak kulu» şeklinde bir özel isim vardır⁵. Eski türk lugatlerinde⁶ «inak», «inah» ve «ınak» gibi «güvenilen ve inanılan kişi» anlamına gelen kelimeler bulunmaktadır. Kitab-ı Dede Korkut'ta⁷ hakanın maiyetinde bulunan en inanılır ve güvenilir kimseye verilen bir ünvan olarak geçmektedir. Şecere-i Terakime'de⁸ de Dede Korkut'ta olduğu gibi bir ünvan şeklinde geçmektedir. Bunların yanında eski Anadolu metinlerinde⁹ yine aynı manaya gelen «ınak» (اناق), «ınağ» (اناغ) ve «inah» (اناح) şeklinde kelimeler bulmak mümkündür. İslâmî Türk devletlerinde ve Mođollarda bu kelime isimle beraber bir nevi ünvan şeklinde kullanılmaktadır¹⁰. Vermeđe çalıştığımız bu kısa izahat, kelimenin aslının türkçe olduğunu, İslâm kay-

3 Ya'kübî, *Tarih*, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1883. II, s. 587, 593; Taberî, *Tarih el-Rusul ve'l-Mulâk*, nşr. M.J. de Goeje, Leiden 1879-98, İndices; Dominique Sourdel, *Le Vizirat Abbâside*, Damas 1959-60, Index.

4 Bu hususta misâller çoktur, birkaç tanesini burada verelim: Musa b. Bođa el-Kebir, Ahmed b. Tulun, Mansur b. Inak v.s.

5 Ahmet Caferođlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.

6 *Ettuhfet-üz-Zekiye fil-Lugat-it-Türkiye, türkçe trc.* Besim Atalay, İstanbul 1945; Besim Atalay, *Abuşka lugatı ve çağatay sözlüğü*, Ankara, 1970. W. Radlof, *Das Türkische sprachmaterial, des codex Comanicus*, st. Patersbourg 1887 ayrıca bkz. Hüseyin Kâzım Kadri *Türk Lugatı* İstanbul 1927; Besmi Atalay *Türk Büyükleri veya Türk adları*, İstanbul 1339.

7 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958-1963, II, s. 142.

8 Ebu'l-Gâzî Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, nşr. A.N. Kononov, Moskova 1958, s. 43.

9 *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Ankara 1963.

10 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I, Ankara 1967, s. 102; B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimaî teşkilâtı*, türkçe trc. Abdülkadir İnan, Ankara 1944, s. 142.

naklarına belki de bir müstensih hatası olarak yanlış geçtiğini göstermektedir. Bu sebeple yazımızda kaynakların verdiği İtah'a Inak'ı tercih ettik ve onu kullanmakta bir mahzur görmedik.

Inak'ın menşesine dair azda olsa kaynaklarda bazı bilgiler bulunmaktadır¹¹. Onlara göre Inak Hazarlar'dan olup halife Mehdî'nin hâcibi Sellâm el-Ebreş'in mevlâsı idi. Mutasım daha halife olmadan 814-15 (199) yılında onu satın alarak azat etti. Bu kısa bilgi Inak'ın ilk yılları, memleketindeki vazifesi ve ne şekilde memleketini terkettiği hakkında herhangi bir fikir vermemektedir. Bununla beraber Abbasî devleti hizmetinde bulunan diğer Türk kumandanlarının¹² umumiyetle memleketlerinde siyâsî bir mevki sahibi oldukları Dede Korkut ve Şecere-i Terakime'nin verdiği bilgi ile birleştirilirse Inak'ın memleketindeki durumu birazcık vuzuha kavuşmuş olur. Ayrıca onun Abbasî devletinin hizmetinde bulunduğu makamlar nazarı dikkate alınarak rastgele bir şahsın kendi memleketi dışında bu derece önemli mevki-lerde bulunması düşünülemez. Netice olarak Inak'ın daha İslâm âlemine girmeden önce Hazar hakanının yanında yüksek bir mevkide bulunduğunu ileri sürebiliriz. Inak'ın bir harp neticesinde esir olmak veya daha önce müslümanlığı kabul etmek suretiyle memleketini terkettiğine dair bir bilgiye sahip değiliz.

Halife Me'mun devrinde (813-833) hilâfet ordusunda Türkler'in sayısının gün geçtikçe çoğaldığı, bu hususta Mutasım'ın büyük gayret sarfettiği ve Türk boylarından muhtelif yollarla asker temin ettiği hakkında kaynaklarda geniş bilgi bulunmaktadır¹³. Mutasım'ın halife olmasıyla ordudaki Türkler'in nüfuzu daha da kuvvetlendi. Bağdad'da halkla mücadeleler başladı. Bunun için Samarra kurularak merkez oraya nakledildi. Bu yeni hilâfet merkezinde Türk askerleri geldikleri bölgelere göre ayrı ayrı mahallelere yerleştirildiler. Bunlar arasında Hazarlar'dan meydana gelen bir birlik de bulunuyordu. Ayrıca Inak'a da bir yer tahsis edilmişti¹⁴. Kaynaklarda bir sarahat olmamakla beraber Inak'ın Hazarlar'ın kumandanı olduğu düşünülebilir.

Inak'ın ilk askerî faaliyetini Babek'le yapılan mücadeleler esnasında

11 Taberî, III, s. 1383; İbn Miskeveyh, *Tecârib el-Ümem...*, nşr. M.J. de Goeje, Leiden 1871, s. 542; Cemâleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf b. Tagribirdî, *el-Nucûm el-Zâhire*, Kahite, 1930-49, II, s. 276.

12 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* I, İstanbul 1946, s. 166 vd.

13 Ya'kûbî, *Kitab el-Buldân*, s. 255 vd.; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, s. 118 vd.; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, IV, s. 294 vd.

14 Ya'kûbî, *Kitab el-Buldân*, s. 262; Taberî, III, s. 1181; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, s. 118.

görmekteyiz. İki seneden beri Babek'le amansız mücadeleye girişmiş olan Afşın'a halife Mutasım her sene yeni kuvvetler ve askerin maneviyatını devamlı sağlam tutmak için para ve zahire gönderiyordu. 837 (222) yılı ilk baharında Inak ve Cafer b. Dinar idaresinde yardımcı kuvvetler ve büyük miktarda para gönderildi. Inak Afşın'la kalmayıp geri döndü¹⁵.

Halife Mutasım devrinin (833-842) en önemli harekâtından birisi olan Amorion (Ammuriye) seferine Inak da katılmıştır. Hilâfet ordularının Babek'le savaşmasından istifade eden Bizans imparatoru Theophilos 837 yılında İslâm ülkeleri üzerine bir sefer yaptı ve bazı şehirleri tahrip ettikten sonra geri çekildi. Halife Mutasım, Babek gâilesinin bertaraf edilmesinden sonra büyük bir ordu ile 838 (h. 233) ilk baharında Bizans'a karşı mukabil taarruza geçti. Inak, halifenin başında bulunduğu ordunun sağ kanat kumandanı olarak sefere katıldı ve Amorion'un fethi esnasında büyük yararlıklar gösterdi¹⁶.

Amorion seferi dönüşünde halifeye ve onun şahsında Türk askerlerine karşı girişilen Abbas b. Me'mun'un isyan teşebbüsü ortaya çıkarıldı. Ordudaki arab asıllı kumandanlar daha sefer esnasında Halife Mutasım'ı öldürmek için Abbas'a telkinatta bulundularsa da o böyle bir gaza esnasında böyle bir hareketi kabul etmedi. Nihayet sefer dönüşünde Inak, birliklerine ele geçen ganimeti dağıtırken karışıklık çıkarmağa kalkıştılar. Fakat başta bizzat halifenin enerjik hareketi buna mani oldu ve âsiler yakayı ele verdiler. Abbas b. Me'mun Afşın'a ve isyanın ele-başıtı olan Uceyf b. Anbase ise Inak'a teslim edildi ve bir müddet sonra da öldürüldüler¹⁷.

Halife Mutasım'ın son senelerinde Inak'ın idarî vazifelere de tayin edildiğini görmekteyiz. 840 (h. 225) yılında Yemen valisi Cafer b. Dinar azledilerek yerine Inak tayin edildi¹⁸. Fakat Inak'ın Yemen'e gidip gitmediğini ve bu vazifede ne kadar kaldığını bilmiyoruz. O devirde umumiyetle valiler tayin edildikleri yerlere gitmeyip yerlerine vekiller göndermekte idiler. Muhtemelen Inak'da aynı ananeyi devam ettirmiştir. Nitekim bir sene sonra

15 Taberî, III, s. 1195; M. Herman Zotenberg, *Chronique de Tabari-Abu Ali Bal'amî*, Paris 1958, IV, s. 531; *Kitab el-U'yûn...*, nşr. M.J. de Goeje, Leiden 1869, s. 385. Bebek isyanı hakkında bkz. İ.A. Babek mad; Hakkı Dursun Yıldız, *Mu'tasım devrinde Abbasi İmparatorluğu* (basılmamış doktora tezi), s. 35 vdd.

16 Taberî, III, s. 1236 vdd.; Mes'ûdî, *Muruc*, VII, s. 135 vd; Amorion seferi hakkında geniş tafsilat için bkz. A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes, tome I, la dynastie d'Amorium*, Bruxelles, 1943, s. 143 vdd.

17 Taberî, III, 1256 vdd.; Mes'ûdî, *Muruc*, VII, s. 137 vd.; *Kitab el-Uyûn*, s. 396 vdd.

18 Taberî, III, s. 1303.

(841 ortaları) Musul'da çıkan ve üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup ederek gelişen Cafer el-Kürdî isyanının bastırılmasına Inak gönderildi. Ekim 841 de Musul'a hareket eden Inak kısa zamanda isyanı bastırıldığı gibi elebaşısını da esir ve katletmiştir¹⁹.

Inak'ın Halife Mutasım devrindeki son vazifesi Samarra'nın bir nevi merkez kumandanlığıdır (yâni معونة سامرا). Kaynakların bildirdiğine göre Inak balifenin en mutemed adamlarından birisi idi. Halife birisini haps veya idam edeceği zaman onu Inak'a teslim ederdi²⁰. Afşın'ın bertaraf edilmesinde halifenin güvendiği kumandanlar arasında Inak'ta bulunuyordu. Mahkeme sonunda Afşın ona teslim edildi ve onun nezaretinde çeşitli işkenceler sonunda öldürüldü²¹.

Abbasî imparatorluğunun en sâkin devri olan Halife Vâsık zamanında (842-847) Inak'ın yine itibarını koruduğu ve daha ziyade idarî vazifelerde bulunduğu görülmektedir. Yeni halife 843-44 (h. 229) yılında Inak'ı daha önce bulunduğu Yemen valiliğine ikinci defa tayin etti. Inak oraya gitmeyip vekilini gönderdi²². Bu devrede merkezde yine çeşitli guruplar arasında mücadeleler devam etmekte idi. Bir tarafta Aşnas ve Inak gibi Türk kumandanları, diğer tarafta ise baş kadı Ahmed b. Ebi Duad halifeye tesir hususunda gizli ve açık mücadele halinde idiler. Hatta bir seferinde halife Vâsık Inak'ın kâtiplerini cezalandırmak suretiyle baş kadının tarafına meyletti. Fakat bu durum uzun sürmedi²³.

5 Aralık 844 (20 Rebi I 230) tarihinde Aşnas'ın ölümü üzerine Inak halife ordularının baş kumandanlığına yükseldi. Aynı zamanda Aşnas'ın bulunduğu Mısır umumî valiliği de ona verildi. Ölümüne kadar bu makamda kalan Inak Mısır'a gitmeyip vekilleri vasıtasıyla bu bölgeyi idare etti. Daha önce çeşitli karışıklıklara sahne olan Mısır, bu Türk umumî valileri

19 Taberî, III, s. 1322; Mes'ûdî, *Kitab el-Tenbîh ve'l-İsraf*, nşr. M.J. de Goeje, Leiden 1894, s. 355; İbn el-Esîr, *el-Kâmil fîet-Tarih*, nşr. C.J. Tornberg, Leiden 1851-76, VI, 360.

20 Taberî, III, s. 1383; Ebu'l-Mehâsin, *el-Nucûm*, II, 276; D. Sourdel, *le Vizirat*, I, s. 264 n. 2.

21 Taberî, III, s. 1317 vd.; Afşın hakkında tafsilat için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, adı geçen tez, s. 110 vdd.

22 Taberî, III, s. 1335; İbn el-Esîr, VII, s. 22; Ebu'l-Mehâsin, *el-Nucûm*, II, s. 256.

23 Taberî, III, s. 1331; D. Sourdel, *le Vizirat*, I, b. 263 vd.

zamanında sükûnete kavuştu²⁴. Inak Mısır valiliği yanında halife Vâsık'ın son zamanında onun hâcipliğinde de bulunmuştur²⁵.

Abbâsî imparatorluğunun askerî kadrolarını ele geçiren Türklerin yavaş yavaş devletin idarî makamlarına da getirildikleri ve böylece halifeler üzerinde baskı kurmağa başladıkları gün geçtikçe kendisini hissettiriyordu. Halife Vâsık'ın otoritesinin zayıf olması ve birazda babasının mirâsını devam ettirmek nedeniyle Türk kumandanlarına müsamahalı davranması onları dâba cüretkâr hareket etmeğe sevk etmiştir. Nitekim Vâsık'ın veliaht tayin etmeden ölümü, yerine kimin halife olacağı meselesini ortaya çıkardı. Başta Inak ve Vasîf gibi Türk kumandanları olmak üzere baş kadı Ahmed b. Ebi Duad ve vezir Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât, Muhammed b. Vâsık'ı halife yapmak istediler. Fakat onun yaşının çok küçük olması bu arzularını gerçekleştirmeğe mâni oldu. Bunun üzerine Cafer b. Mutasım'ı «Mütevekkil» üvanı ile hilâfet makamına geçirdiler²⁶.

Mütevekkil halife olduktan sonra Türkler'in desteğini temin ederek İbn el-Zeyyat ve diğer Mutezile ileri gelenlerini tesirsiz hale getirdi. Bu devre Inak'ın kudret ve nüfûzunun en parlak olduğu zamandır. Mısır umumî valiliği yanında çeşitli unsurlardan meydana gelen askerî birliklerin baş kumandanı, posta idaresinin (el-Berîd) başkanı, halifenin hâcibi ve hilâfet sarayının bir nevi vekilharcı idi²⁷.

Halife Mütevekkil Me'mun'la başlayan, Mutasım ve Vâsık'la devam eden siyasî ve dinî politikayı²⁸ tamamen değiştirmek istiyordu. İbn el-Zeyyât'ın ortadan kaldırılması, Ali b. Ebi Tâlib âilesine karşı düşmanca tutumu ve Kur'an üzerinde bütün münakaşaları yasak etmesi onun siyasî ve dinî politikada ne yönde bir değişikliğe gittiğini göstermektedir²⁹. Mutezile erbabı-

24 Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 587; Ebu'l-Mehasin, *el-Nucûm*, II, s. 255; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islâm*, Hanovre, 1927, s. 27; G. Wiet, *L'Egypte arabe, de la conquête arabe à la conquête ottomane*, Paris 1934, s. 78; D. Sourdel, *le Vizirat*, I, s. 264.

25 İbn Abd Rabbih, *el-Ikd el-Ferîd*, V, s. 122.

26 Ya'kûbî, *Tarih*, II, s. 591; Taberî, III, s. 1368 vd.; İbn Miskeveyh, s. 535 vd.; ayrıca bkz. D. Sourdel, *le Vizirat*, I, s. 268 vd.

27 Taberî; III, s. 1383.

فلما ولي المتوكل كان ايتاخ في مرتبة اليه الجيش والمغاربه ولا تراك والموالي والبريد والحجابه و دار الخلافه
ayrıca bkz. İbn Miskeveyh, s. 542; İbn el-Esîr, VII, s. 29, D. Sourdel, *le Vizirat* I, s. 273.

28 D. Sourdel, *La politique religieuse du calife al-Mamun*, *Revue des études islamiques*. Paris 1962, tome XXX.

29 D. Sourdel, *La politique religieuse des successeurs d'al-Mutawakkil*, *Studia Islamica*, tome XIII (1960).

nin nüfûzunu kırdıktan sonra sıra ikinci baskı gurubuna gelmişti ki, bunlar da Türkler idi. Vâsık'ın ölümü üzerine Türkler'in onu değil küçük bir çocuğu halife yapmak istemeleri Mütevekkil'de Türkler'e karşı bir kin uyardırdığı muhakkaktır. O da ilk fırsatta devlet idaresine tamamen hâkim olmuş olan bu unsuru tesirsiz hale getirmek ve hatta tamamen bertaraf etmek istiyecekti. Bunun için onun birinci hedefi Türk kumandanlarının en nüfûzlu olan Inak oldu.

849 ilkbaharında (h. 234 sonları) halife Mütevekkil Inak'la beraber Kâtûl'a gitti. Bir içki meclisinde halife birazda içkinin tesiri ile gerçek hislerini açığa vurarak Inak'a hakaret etti. Bu durum ikisi arasındaki düşmanlığı daha da artırdı. Inak halifeyi katletmek için plânlar hazırlamağa başladı. Fakat ertesi gün Mütevekkil'in özür dilemesi aralarındaki nefreti zahirî olarak bertaraf etti. Taberî tarafından verilen bu rivayet³⁰ halife ile Inak arasındaki gerginliğin had safhaya geldiğini göstermektedir.

Inak'ın kudret ve kuvveti merkezde kumandanı bulunduğu askerî birliklerden ileri geliyordu. Bu sebeple Mütevekkil onu merkezden uzaklaştırma çarelerini aramağa başladı. Inak'ın güvenini kazanmak için Mısır valiliğine ilâveten Kufe, Hicaz, Mekke ve Medine valiliklerini de ona verdi³¹.

Kaynakların bildirmemesine rağmen, muhtemelen bazı şahısların teşviki ile Inak hacca gitmek için halifeden izin istedi. Aradığı fırsatı bulan halife onun isteğini kabul ettiği gibi hac kâfilesinin geçeceği yerlere mektuplar yazarak Inak'a hutbelerde dua edilmesini emretti. Ayrıca ona kıymetli hilat giydirdi. Inak hac emiri olarak kalabalık maiyeti ile 13 Haziran'da Samarra'dan hareket itti. Halife Mütevekkil Inak'ın hareketinden hemen sonra haciplik görevini yine Türk kumandanlarından Vasîf'a vermek suretiyle kendisine bir istinatgah temin etti³².

Inak, Mekke'den dönerken halife Mütevekkil Bağdad muhafızı İshak b. İbrahim b. Mus'ab'a bir mektup göndererek onun Samarra'ya gelmesine mâni olmasını ve hatta Bağdad'da katletmesini emretti. Bağdad yakınlarında Inak'ı karşılayan İshak dalavere ile onu şehre götürmeğe muvaffak oldu. Daha önce hazırlattığı bir eve misafir etti. Kendi muhafızlarıyla Inak'ın adamlarını tesirsiz hale getirdikten sonra plânının son safhasına geçti ve

³⁰ Taberî, III, s. 1383; İbn el-Esîr, VIII, s. 31.

³¹ Taberî, III, s. 1383; Ebu'l-Mehâsin, *el-Nucûm*, II, s. 275.

³² Taberî, III, s. 1384.

çeşitli işkencelerle 25 Aralık 849 (h. 5 Cumada II 235) tarihinde onu öldürdü³³.

Inak'ın doğum tarihi hakkında hiç bir bilgiye sahip değiliz. Kırk senelik bir tarihî devrede onun faaliyetlerini takip edebiliyoruz. Abbasî idaresine girmeden önce memleketinde bir vazifede bulunduğunu, yukarıda belirttiğimiz şekilde, kabul edecek olursak onun ilerlemiş bir yaşta öldüğünü söylemekle fazla hataya düşmemiş oluruz.

Inak'ın öldürülmesi ile Mütevekkil umduğu neticeyi elde edemedi. Türkler baskılarını daha da artırdılar ve hatta oğlu Muntasır'la anlaşarak onu katlettiler.

33 Taberî, III, s. 1384 vdd.; İbn Miskeveyh, s. 543 vdd.; İbn el-Esîr, VII, s. 31 vd.; Ebu'l-Mehasin, *el-Nucâm*, II, s. 275 vd.; ayrıca bkz. D. Sourdél, *le Vizirat*, I, s. 273.